

ЗНОСИНИ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО З ПОЛЬЩЕЮ

в р. 1657—58.

Написав

Денис Коренець.

Задача наша — представити зносини Виговського з Польщею від смерти Б. Хмельницького і вибору Виговського гетьманом до уложення умови в Гадячі. Жерелами до того послужив нам матеріял актовий виданий в „Актахъ до исторіи южной и зап. Россіи“ т. IV, VII, XV, „Памятникахъ изд. кіевскою археографическою коммисією для разбора древнихъ актовъ“ т. III, (Виданє II, доповнене, Київ, 1898) „Volumina'-x legum“ т. IV і звістки літописей українських і польських, що належать до того часу.

Особливо важний для нас матеріял „Памятників“. Є тут інструкція дана королем польським Беневському, головному польському послови до Виговського, реляції сього посла королеви про справи України і його зносини з козаками; записка його агента К. Перетятковича про тоті зносини; кореспонденція Виговського з королем Яном Казимиром, Беневським, гетьманом Потоцким, канцлером Пражмовским, архієпископом іезуїтським Лещинським; далі кореспонденція Беневського з гетьманами Потоцким, Сапігою і Іосевським, канцлерами Корицінським і Требіцким, Тарнавським — начальником козацької залози в Корци, Теодором Михайловичом — полковником подільським, Тимошем Носачом і ин.

Відомости одержані відси, порівняні з внутрішнім становищем України і відносинами її до Москви, дозволяють нам вглянути в мотиви, якими водились Виговський і Польща в зносинах з собою і в остаточні причини їх злуки, себто пояснюють нам ітенеу того важного в нашій історії акту.

З історичного семінара проф. Грушевського у Львові.

I.

Боротьба Б. Хмельницького привела значну частину Польщі до цілковитої руїни. Слідом Хмельницького пішли інші вороги її, Москва, Швеція, Семигород, і вона з початком 1657 р. майже ціла була в чужих руках.

Се спонукало її оглянутись за чужою допомогою. Для того входила вона у зносини з ближшими і дальшими своїми сусідами, Австрією, Данією, Голляндією, а навіть шукала поседнання з ворожими собі державами, Московою, Шведами, Турками, Татарами, Раковцієм. Не поминула вона також козаків, тим більше, що з приєднанем їх могли вернутись до Польщі українські землі, прилучені Хмельницьким до Москви.

Заходи тоті коло козаків почала Польща вже незабаром, по договорі Переяславськім (1654 р.), а особливо сильні стали вони від 1657 р. Від того часу вони не перестають, поки не доводять до умови Поляків з козаками.

Цілий час головним польським послом до козаків, а zarazом горячим приклонником і пропагатором злуки Козаччини з Польщею був Станіслав Казимир Беневський, секретар королівський, а пізнійше волинський каштелян. Вперше приїздить він на двір Хмельницького в марті 1657 р.¹⁾ і привозить гетьманови від короля свого „пробачене провин і візване до підданства“.

У відповідь на се Хмельницький в листі датованім з Чигирина 18 квітня 1657 р., впевнює короля, що завсіди був за згодою, отже і тепер з Беневским справу тоту „довірочно“ обговорював і бажає щиро успіха королівським заходам.²⁾ Се було такою заохотою для короля, що він в половині червня т. р. знов посилає Беневского до Хмельницького вже з повновластю закінчити справу: посол мав все обговорити, списати умову, дати її Хмельницькому підписати, а потім післати королеви; сей мав її назад прислати, аби Беневський її з парадом передав козакам і потім з частиною їх пішов королеви в підмогу; король з гори впевняє, що згодить ся на всі умови, які уложить Беневський з Хмельницьким.³⁾

¹⁾ Памятники III. 344.

²⁾ Лист X-ого з 18/IV 1657. Памятники. I! I 239. Далі означувати мемо „Памятники“ буквою П.

³⁾ Інструкція короля Беневському з 13 червня 1657 р. в Данкова. П. III 242—45.

Але посол не застав уже Хмельницького живим. Замість на переговори приїхав на його похорони.¹⁾

Не зражений тим звертається він до його наслідника Івана Виговського²⁾ і з ним починає переговори в справі злуки України з Польщею. Ходу їх ближше не знаємо (вони відбувались устно³⁾ і тайно з огляду на Москву), знаємо одначе їх формальний результат: Обі сторони з'обов'язались до часу, не виходити поза означені умовою границі і здержати ся від усіх ворожих кроків. Для козаків границею тою мала бути ріка Случ, для Поляків Горинь. Територія між обома ріками мала бути нейтральною.⁴⁾ Беневський повинен був допильнувати захованя умови⁵⁾, яку обі сторони запрягли,⁶⁾ і по тім Беневський, з поч. жовтня 1657 р. виїхав з України.⁷⁾

II.

Побут і ціль приходу Беневського були Москві відомі, бо сам Виговський про се її повідомляв, запевнюючи, що не думає зломити вірности цареві і що Беневського задержить аж до цар-

¹⁾ Latopis Jerlicza II 65; Літопись Самовидця 51; Величка 288, 334.

²⁾ Зробив се також і союзник Польщі цісар Леопольд. Австрія від давня радила Польщі приєднати собі козаків і в трактаті з грудня 1656 р. між иньшими з'обов'язалась і в тім Польщі допомогти (Walewski *Historya wyzwolenia* Rp. I 327). В тій справі цісар Фердинанд III вислав навіть до X-ого послів з поч. 1657 р., посольство се одначе не принесло бажаного результату. Тепер Леопольд післяв своїм послам нові повновласти і припоручене вести переговори з сином Хмельницького і з свого боку дати запоруку, що умова за його посередництвом уложена, буде додержана. (Тамже II, 179—182).

³⁾ П. III 257, лист В-ого до короля з 1/I 1658.

⁴⁾ П. III 260, лист Сапіги до Беневського з 8/I 1658, 290, лист Беневського до Сапіги з 13/IV 1658. Записка Перетатковича.

⁵⁾ П. III 257, 265, лист Сапіги до Беневського з 26/III 1658, 304 лист Беневського до короля з 7/VII 1658.

⁶⁾ П. III 296, лист Виговського до Беневського з 15/V 1658.

⁷⁾ Акти IV 36, 66. Jerlicz (II, 66) подає, що Б. 22/X був в Дубні, а по 9/X Виговським до Москви висланий Лісницький візнає, що Б. вже відпущений до Польщі — А. IV 53. З звісток тих цілком ясно виходить, що перемирє уложив Беневський з Виговським; Костомаров, а за ним Вовк Карачевський в розвідці „Ворьба Польши съ козачествомъ“ (Университ. Извѣстія, Київ 1898) думає, що уложене було воно ще Богданом.

ського наказу. При тім старався він переконати Москву про нещирість поступованя Польщі у зносинах з царем, доказуючи, що вона хоче переговорами зискати на часі, а рівночасно дучить ся з Леопольдом, якого по смерті Яна Казимира Поляки мали вибрати своїм королем, і з ним у спілці ударити на царя і козаків.¹⁾

Умову з Беневским затаїв Виговський перед Москвою і натомість доніс їй, що відпустив Беневського по зложеню присяги, що Поляки не нападуть на козаків і що йому наказав більш з пропозиціями підданства до козаків не вдаватись.²⁾

Так отже Виговський входить в більшші зносини з Польщею, а рівночасно шкодить їй в Москві.

Головною цілею такого поступованя було порізнити Москву з Польщею і розбити сподіваний польсько-московський союз, що міг бути для козаків небезпечний, бо як би цар був вибраний королем польським, як то рішено в комісії виленській, то українські землі булиб без їх волі вернули під пановане Польщі, а се розуміється не могло бути для козаків бажаним. При тім бажав Виговський показати Москві, як горячо Польща бажає злуки з Україною і хотів zarazом приєднати собі прихильність її доказами своєї вірности цареві.

Прихильности тої треба йому було дуже з огляду на се, що він ще не був затверджений Москвою на уряді гетьманським, а в додатку, як далі побачимо, вибір його не був однодушний і в широких кругах козацьких не радо прийнятий, через що становище його було ще не певне.

---

¹⁾ А. XI 803. В-ий говорив се царському послові Кікіну, що на вість про смерть Хмельницького прибув на Україну (А. V 796, 803). То саме писав він до київського воеводи Бутурліна (А. IV 5, 8, 25, А. XI 796, 805). На доказ правди своїх слів післяв він цареві лист Я. Казимира з 10/V 1857 з Данкова до него писаний і перехоплені листи короля до Беневського з під Кракова з 9/VIII 1657, від канцлера кор. Ст. Корцицького, тої дати, від кн. Чарторийського, воеводи волинського, з Клевая з 21/VIII і від Я. К. Щолканського, чашника київського з 27/VIII. З листів тих ясно виходить, як Польща бажала горячо полученя з Україною і надавала посольству Беневського велику вагу, а з другого боку є в них відомости про помічні цісарські війська, які король мав під Краковом, отже се служило потвердженням слів Виговського, що Поляки нещирі в зносинах з царем і що вони сполучились з Австрією.

²⁾ Виговський до Рагозіна 17/XI 1657. А. IV 66—7. Лісницький 8/XI так само візнає в імені його (В-ого) в Москві. А. IV 53).

Так отже Виговський з'єднавав собі ласку Москви запевненнями і доказами своєї вірності, а також підносив вартість тої вірності вказуючи на покусу до зломаня її, з другого-ж боку забезпечував собі, також в інтересі запевнення собі гетьманства, спокій від Польщі, з чого теж, як побачимо, скористав, щоб розширити козацьку територію.

Його зносини з ворожими Польщі Шведами, поступоване його в часі перемиря і що до умови з Беневским вказують, що ще далеко було у него до рішучої постанови злуки з Польщею. Політику його треба уважати продовженням політики союзів Хмельницького, яких він власне з огляду на своє непевне внутрішнє становище, більш як попередник його, потребував, і длятого уложив він перемире з Беневским.¹⁾

III.

Умови перемиря не додержувано, як треба. Вина сього була по обох сторонах. Польські гетьмани, як далі побачимо, не прихильні новій польсько-козацькій згоді, дивились дуже невірно на заходи Беневского і волілиби силою примусити козаків до злуки, а радше до підданства Польщі; з другого боку козаки, спеціально гетьман Виговський, думали використати час перемиря, щоби загорнути певні території.

З тої причини проти щирих заходів Беневского доходило нераз до поважних конфліктів, а навіть був час, коли сам Беневский почав сумніватись, чи його праця буде мати бажаний успіх.

---

¹⁾ Те саме спонукало Виговського зараз в початках гетьманства свого звернутись до Татар з пропозицією згоди. А. VII. 180. П. III 249 і 251 листи его до хана і везира з 10/10. З тих причин не годиться на погляд д. Вовка-Карачевського, висловлений ним в його розвідці „Борьба Польши съ козацествомъ“ стр. 123, що Виговський в першій вже хвилі, як обняв гетьманський уряд, рішивсь на злуку з Польщею і що вся його діяльність до того стреміла. Він справді мав до неї певні симпатії: її західна культура і устрій шляхоцько-соймиковий потягав його до неї, так як з другого боку некультурність тодішньої Москви, й її самодержавіє відтрочувало, одначе він передовсім утилітарист, його найблизшою цілею було удержатись і зміцнитись на уряді гетьманським, длятого старає ся він поєднатись з усіма: він входить в приязні зносини з Польщею, Шведами, Татарами. певного пляну на будучність він не мав, як не мав його тоді ніхто на Україні. Робив він головно під напором обставин, і вони кинули його остаточно в обійми Польщі.

Головною причиною незгоди був Пинськ. Ще за життя Б. Хмельницького Пинськ з повітом піддався козакам через послів Луку Єльського, пинського маршалка, і Адама Шпитка, берестейського стольника, що в тій справі їздили до гетьмана. Хмельницький прийняв Пинськ в підданство, відобрав присягу підданчу від його послів і зараз післав до Пинська Грушу, щоб обняв землю в посідане гетьмана.¹⁾

Бенеvський, умовляючись з Виговським, домагався відкликання Груші, однак сей не згодився на се, опираючись на тім, що Пинськ піддався добровільно через своїх послів і що на їх прошенє Хмельницький його зайняв. Супроти сього Бенеvський предложив, щоби тота справу полишити королеви до полагдження.²⁾

Однак по від'їзді Бенеvського з України литовські хоругви прогнали козацький гарнізон з Пинська. Справа сея викликала інтервенцію Виговського. Він жалується на Бенеvському на нарушенє перемиря і грозить посилкою війська.³⁾

В грудні дійсно задумує Виговський погрозу виконати, а упереджуючи про се Бенеvського, аби він здержав гетьманів від воєнних кроків, запевнює, що робить се на проханє пинських обивателів і щоби виповнити прийнятий на себе обовязок, мати їх у своїй опіці.⁴⁾

Бенеvський не хотів справи без короля рішати і, покликуючись на потребу порозуміння з ним, старався Виговського здержати від воєнних кроків.⁵⁾

Майже рівночасно намагається Виговський переконати Польщу про свою прихильність і бажання згоди, звертаючись листом безпосередно до короля. В нїм запевнює він, що ще за життя свого попередника старався про се, щоби незгода Поляків з козаками закінчилась миром, тепер отже, коли став сам гетьманом, тим більш того бажає. Проте, о скільки міг, був прихильним королівському послови і старався, аби він з радісною звісткою вернув ся домів. Тепер пильно стереже перемиря і буде смертю

¹⁾ П. III, 245, грамота Хмельницького обивателям Пинського повіта з 28/VI 1657, 268 реляція Бенеvського з січня 1658.

²⁾ Знаємо се від самого Бенеvського. П. III 268 — реляція його.

³⁾ П. III 268. Реляція Бенеvського з січня 1658 р.

⁴⁾ П. III 253. Лист Виговського до Бенеvського з 19/XII ст. ст. 1657. Лист писаний в тонї рішучім, Виговський дає пізнати, що на випадок опору Поляків готов силою перевести свій намір.

⁵⁾ П. III 268. Реляція Бенеvського королеви з січня 1658 р.

карати тих, що захотіли би його нарушити, (як то вже навіть зробив з тими, що на Волинь напали).

Домагаєть ся тільки, аби й що до козаків заховувано перемиря і не переходжено поставленої границі. Вкінці згадує, що з причини внутрішньої перешкоди не може вислати послів, яких видко обіцяв був післати.

В загалі цілий лист переповнений запевненнями бажаня згоди.¹⁾

В подібнім дусі писаний його лист до Андрея Лещинського архієпископа Інезненського.²⁾

Не вважаючи на сі запевнення прихильности та згоди козакі займають значну частину пинського округу, а також територію між Горинею і Случою.³⁾ Нагоду до того подала їм тамошня шляхта, а то Станіслав Лещинський, воєводич, просячи у Виговського козацької залоги до своїх дібр. Виговський увів при тій нагоді козаків до Полонного, Константинова, Заслава, Межибожа, Острога, Гуци, Степаня, Межиріча, Корця.⁴⁾

Начальник тих відділів, Іван Тарнавський, перебував у Межирічю, маєности воєводи Лещинського.⁵⁾

Окрім того Виговський не переставав домагатись Пинська, опираючись на тім, що він добровільно піддав ся козакам.⁶⁾

Се знов обурило гетьманів, особливо Павла Сапігу, литовського гетьмана, який не думав уступати Пинська Виговському і через те розложив свої війська на пограничній лінії над Горинею. Остаточо під напором Беневського показав він охоту відступити трохи від граничної лінії, одначе ззастереженєм, аби повіт Пинський оставсь вільний від „протекції козацької“.⁷⁾

Беневський старавсь обі сторони успокоювати і від конфлікту здержати, звиваючи з одного боку гетьмана Сапігу заховати спокій,⁸⁾ з другого же боку звертаючись з тим самим до Виговського

1) П. III 255. Дата листу 1/I 1658 р. Був він — як і в змістї пізнати, відповідю і подякою за зложені королем бажаня з нагоди вибору Виговського гетьманом. Богато проте з нього треба брати на рахунок простої гречности.

2) П. III 257. Дата 1/I 1658 р.

3) П. III 260, лист Сапіги до Беневського з 8/I 1658 і стр. 262 з 15/I.

4) Більшість сих місцевостей лежить між Горинею і Случою.

5) П. III 268 реляція Беневського з січня.

6) Лист Беневського до Кориціньського з 27/I П. III 265.

7) Листи його до Беневського з 8/I і 15/I 1658. П. III 260, 262.

8) Видко то в листів Сапіги до Беневського з 8/I і 15/I 1658. П.

і його намістників Ів. Тарнавського і Федора Михайловича, подільського полковника, стражника граничного і губернатора замку в Межибожу.¹⁾

Обі сторони запевняли Беневського про свої добрі наміри і про вірне доховане перемиря, одначе від свого не відступали.

На жаданє Беневського, щоб козаки вийшли з Полонного й інших місцевостей, Виговський відповідав, що не може того зробити, бо впровадив їх на проханє людий приватних.²⁾ Подібно писали і його підвласні Тарнавський та Михайлович.³⁾

IV.

Відносини тоті викликали напруженє з обох сторін, а воно було тим небезпечнійше, що близько себе розложені війська литовські і козацькі (над Горинєю) були до себе ворожо настроєні, легко отже могло прийти до зачіпки.

Тепер вже навіть Беневський уважає ситуацію поважною, і навіть небезпечною.⁴⁾ Він майже тратить надію на успіх своєї роботи, а хоче її тільки через те вести далі, що „як вона на що не придасть ся, то й не зашкодить“.⁵⁾

Поступованє і Виговського й Сапіги не вдоволяє його і зражає. Виговському він закидує, що проти його прошеня, проти умови введених ґарнізонів не вивів, Сапізі — що вигнав козаків з Пинська. Взагалі жалуеть ся на незгідне поступованє.⁶⁾

Так справа стоїть в січню 1658 р., — жадна сторона уступити не хоче. Виговський не кидає гадки заняти Пинськ, а Сапіга не думає сього дозволити.⁷⁾

Польща готовить ся вже навіть до евентуального оружного відпору: з початком лютого коронний гетьман Стан. Потоцький

¹⁾ Б. до Кориціньского 27/I 1658 пише, що жалуеть ся Тарнавському на нарушенє границі. П. III, 265. Те саме видко з відповіди Тарнавського Беневському з 26/I 1658 і відповіди Михайловича з 1/I 1658. П. III 264, 272. Окрім того свідчить про те реляция Беневського до короля з січня 1658, і лист його до Кориціньского 327/I 1658 П. III 268 і 265.

²⁾ Б. до Кориціньского канцлера кор. 27/I 1658. П. III 265.

³⁾ Їх листи з 26/I і 31/I 1658 П. III 264 і 272.

⁴⁾ Його реляция П. III 268.

⁵⁾ Його лист до Кориціньского з 27/I П. III 265.

⁶⁾ П. III, 268.

⁷⁾ П. III 275. Сапіга до Беневского 9/II 1658.

побільшує на наказ короля число людей розложених в відділах свого війська на Волини і сам — замість їхати на сойм в половині лютого вибираєть ся до Сокаля, аби пізнати наміри козаків. Він не спокійний, що Виговський підчас перемиря займає місця пригожі до оборони¹⁾, хоче проте бути на все готовим, а особливо думає забезпечити границі.²⁾

Серед того напруження настає певний і то досить значний зворот в польсько-козацьких зносинах.

Причину до того звороту дає Виговський. В половині лютого приїздить до Беневського висланий Виговським міщанин і купець львівський Грек Теодозий Томкевич.³⁾

Привозить він листи від Виговського королеви, канцлерови, воєводі київському і Беневському. Окрім того мав він устну місію, — мав королеви заявити—покору („*submissia*“) Виговського і переказати від нього, що вже рішив ся уложити згоду з Польщею. Мав він також вивідати ся від короля і сенаторів, чи можна здавати ся на інструкції дані Беневському до тайного веденя переговорів.⁴⁾

Так виходить з реляції Беневського королеви.⁴⁾ Одначе лист Виговського до Беневського, власне Томкевичом привезений, представляє справу в відміннім світлі. В нім Виговський виразно зазначає, що поки остаточно справа угоди не буде поалагоджена, пропозиції, які Грек має устно предложити, мають бути приготовленнем до неї.⁵⁾

1) Лист його до Беневського з Робчиць 13/II П. III 276.

2) Потоцький до Б-ого 19/II П. III 277.

3) Се фігура досить неясна. Вже від довшого часу Виговський був з ним у купецьких зносинах. (А. IV 29.) Сам Виговський поручає його дуже ласкавими словами Беневському, як свого повіреного, додаючи, що він для торгівлі перебував на Україні. (П. III 280.) Таким представляє його також Беневський у своїй реляції з лютого 1658: він має мати таке довіре у Виговського, що той не має перед ним ніякої тайни. Був він одначе заравом „резидентом“ Беневського, по просту шпіоном, під покривкою торгівлі (як виразно Б. виражаєть ся в реляції) на Україні ним полишеним. І дійсно Томкевич зраджує Беневському власне се, що Виговський перед ним хотів укрити. (П. III 280. Реляція Беневського з лютого 1658.) В нагороду за заслуги сойм 1659 р. його нобілітує і надає йому маєтності в землі Львівській. Vol. legum. IV 297.

4) П. III 280, реляція Беневського з лютого.

5) Лист Виговського з 9/I 1658 р. „*Mam dobrą nadzieję, że nim do realnego rzeczy postanowionych nam przydzie konkludowania, tym czasem hisce mediis iakiekolwiek stanie do tak poważney rzeczy przygotowanie.* П. III. 261.

Супроти сього місія Томкевича здає ся нам тільки певною акцією підготовлення угоди, а припоручене дане Виговським Томкевичови заявити королеви „покору“, простим актом чемности. Головною задачею Томкевича мусіло бути дослідити, чи Польща щиро думає про згоду.

Усе те одначе вказує, що тепер зайшла певна переміна, а то, що Виговський почав вже щиро думати про злуку з Польщею.¹⁾

Пригляньмо ся проте, що могло викликати сю перемену політичних гадок Виговського. На думку нашу причини сього треба шукати у внутрішніх відносинах України та в її відносинах до Москви, і їх проте мусимо тепер схарактеризувати.

V.

Зараз в початках свого гетьманства стрінув ся Виговський з опозицією, якої жерелом були низші верстви козацтва.

В тім часі починаєть ся сильно проявляти антагонізм між старшиною козацькою, яка хотіла зайняти на Україні привілеговане становище і використовувати свої уряди для приватних користей, а се викликувало в масі народа недовіре до неї. Невдоволені як з часів польського панованя, так і тепер утікають на Запороже, там отже громадились знов пальні елементи, щоб при догідній хвили з цілою силою вибухнути. Запороже знов стає репрезентантом верстов низших, покривджених, і виступає проти старшини, особливо що мало воно і спеціальні свої причини до антагонізму до неї. Тепер, коли на перший плян виступило козацтво осіле, чи там його старшина, Запороже мусіло уступити на друге місце: начальна власть України, гетьманство, була в руках городского козацтва, а до того ще і городава старшина почала обмежати запорозькі права, збороняючи запорозцям свобідно ловити рибу, а що важнійше — бажаючи з ордою згоди заказала їм ходити на море. Сі заборони, в полученю з пониженем політичного становища Запорожа втворюють чим раз сильнійший антагонізм.

За Хмельницького се все приготовлювалось, але його незвичайна повага між народом здержувала вибух. Коли його не

¹⁾ Беневський надає сему велике значене: він радить королеви справу як найскорше покінчити, а сам зараз по від'їзді Томкевича на власну руку удає ся до Виговського і декого з старшин жадаючи, аби без проволоки повномочних послів до короля вислали і справу кінчили. П. 261.

стало і на чолі України станув незвідний з воєнних заслуг військовий писар, до того вибраний власне впливом головно старшин против черни, що хотіла бачити на гетьманським місці сина Богданового, почалося явне невдоволене, що перейшло скоро у бунт Запорожя.

На якийсь час удалось Виговському страхом придушити бунт, Запороже прислало йому навіть заяву покірности,¹⁾ рівночасно одначе вислало на него жалобу до царя.²⁾

Фермент ріс далі і стававсь щораз страшнішим, особливо коли до руху проти Виговського прилучивсь і небавом став на його чолі один з найважніших старшин городового козацтва Мартин Пушкар, полковник полтавський³⁾.

На разі акція їх обмежаєть ся головно на висилане посольств до Москви з жалобами на Виговського. Вони закидують йому зраду цареві, а вибір його представляють нелегальним, домагають ся проте усунення Виговського і нового вибору.⁴⁾

Виговський на звістку про се домагаєть ся від Москви покарання послів і придушення ворожого йому руху.⁵⁾ Москва супроти того не заняла рішучого становища: не хочачи жадної з сторін зразити до себе, приймала жалоби на Виговського, звиваючи одначе ворогів його до згоди і обіцяючи для полагодження спору скликати козацьку раду.⁶⁾ Справа отже зістала не полагодженою.

Таке становище Москви могло Виговського занепокоїти, тим більше, що проти його прохання не видано йому запорозьких послів, які були в Москві з жалобами на него, ані не покарано їх за спротивлене йому. Він міг проте підозрівати, що Москва потайки прихильна його ворогам, а в кождім разі бачив, що не може числити на її чинну поміч против внутрішніх ворогів. Се примушувало його шукати собі опори на зверх і він зараз в початках свого гетьманства стараєть ся прийти до союзу з Татарами,⁷⁾ а також зближує ся до Польщі.

Незабаром спонукує його до сього ще одна важна обтавина, а то справа воевод. Москва від першої хвилини злуки України за неї дбала, щоб зміцнити залежність України, а самі козаки

1) А. IV 60 68.

2) А. VII 184.

3) А. XV 3—8. П. III 285.

4) А. VII. 184—5. 186—90. Літопись Самовидця 52.

5) А. IV 51.

6) А. IV 79. А. VII 194.

7) П. III 249, 251.

проти волі допомагали їй до того. Хмельницький необережно спровадив до Київа московського воеводу з військом, а коли побачив, як то небезпечно для України, було вже за пізно: Москва задумала і по інших значніших містах України розмістити своїх воевод з військом, під покривкою оборони їх від внутрішнього ворога.¹⁾ Вона змагала також взяти в свої руки адміністрацію краю. Хмельницького з причини його великого значіння полишено в спокою, для Виговського Москва почувала потребу таких уступок, особливо, що внутрішній заколот на Україні давав Москві до переведення її плянів добру нагоду: ворогам Виговського, що приносили на него жалоби, піддавала вона гадку заведення воевод для оборони від утиску старшин, а тоті з антагонізму до гетьмана, і щоб приподобати ся Москві, вкладають се в свої постуляти.²⁾

Користаючи з прикрого становища Виговського, в яке ввів його рух против нього, цар поручає свому послови Іванови Хитрово висланому для зібрання нової ради на Україну з початком 1658 р. — оповістити Виговському, що цар для оборони України пішли до більших міст воевод, які їх укріплять і в них з царським військом для оборони осядуть.³⁾

Розуміть ся, що Виговський не міг проти сього протестувати, старавсь отже виповнене тої немилої для себе обіцянки на певний час відсунути, відкладаючи визначене міст, в яких мали бути воеводи, до особистого порозуміння з царем в Москві, куди обіцяв приїхати по заспокоєнню України і забезпеченню її від ворогів.⁴⁾

Одначе годі повірити, щоби він дійсно думав згодитись на воевод, знаючи, як се робило дуже залежним становище України і її гетьмана, а з другого боку знав він, що Москва не вступить від свого, отже мусів поважно призадуматись над дальшими відносинами до неї.

Усе те впливає на щораз більше зближене його до Польщі, куди його окрім того, як і значну частину старшини, вабило привілеюване становище шляхоцтва свободний устрій і західна культура.

VI.

Вернім тепер до перерваного оповідання про хід польсько-козацьких пересправ.

¹⁾ А. XI 798.

²⁾ А. VII 191—4.

³⁾ А. VII 94.

Казали ми висше, що посольство Томкевича становить зворот у польсько-козацьких зносинах в напрямі зближення Виговського до Польщі. Ще певнійше вказує на се місія полковника Павла Тетері, одного з важнійших козацьких старшин. Йому поручає Виговський вивести козацькі залоги з Кореччини, з дібр воєводи Лещинського, що були головною причиною непорозумін підчас перемиря, між Польщею і козаками, і Виговський не прихилив ся довго до просьби Беневського, щоби їх випровадити.

Окрім того Тетеря мав розглянути жалоби на козацькі залоги і взагалі поладити граничні непорозуміння, що тягом справу згоди виставляли на небезпеку.¹⁾

В марті він був уже на границі в Межибожу, відновлює і утверджує перемире з Беневским, уложене в осени в Чигирині і запевняє про прихильні наміри Виговського що до Польщі. Умовляєть ся також, що польські війська мають стояти на поготові на кватирах не ближше як три милі від Горини, а козаки мають повідомити, коли їх далі посунути. Не повинні вони збиратись разом і посуватись до Горини, бо се викликалоб повстане простого народа проти Виговського.²⁾

Певне для порозуміння з Виговським Тетеря виїздить по тих умовах на Україну, маючи незабаром вернути ся для дальшого веденя переговорів.³⁾

Тимчасом під впливом посольства Томкевича конвокация сенату скликана в лютім королем, в якій окрім senatorів взяли участь значнійші особи з цілої Польщі, ухвалює вислати до козаків послів з пропозициями ріжних способів до згоди, а для попертя переговорів вислати військо до козацьких границь. Військо мало виносити 30000 і складатись з військ Ст. Потоцького, гетьмана коронного, любомирського і литовського під Сапігою. Зада-

¹⁾ П. III 289. Архієпископ Лещинський до короля 11/IV, 296 Виговський до Беневського 15/V. Тетеру уважали в Польщі прихильником польсько-козацької згоди. Беневський вибираючись до Хмельницького, доносить Тетері про своє посольство, — до него також звертаєть ся післанець Беневського К. Перетяткович, щоби він приладив ґрунт для місії Беневського. Взагалі вже в початках зносили Б-ого з козацтвом Тетеря займає визначну ролю. П. III 344.

²⁾ П. III 290. Лист Беневського до П. Сапіги з 13/4 1658 р.

³⁾ П. III 290. Беневський до Сапіги 13/IV і 302 Сапіга до Беневського 26/V.

чею сего війська було пильно уважати на Україну і козаків, а ударити на них тільки в конечности.¹⁾

Вже само посольство Томкевича було причиною, що під його впливом польський сойм зібраний в марті визначив „великих комісарів“ для веденя пересправ з Виговським, а то обох гетьманів Павла Сапігу, литовського і коронного Станіслава Потоцького і каштелянів смоленського Євлашевского і волинського Беневского. Вони мали на весну з'їхатись у Дубні і тут з Виговським або його повномочними дальше пересправляти.²⁾

В цвітні під покривкою тих укладів Сопіга на розказ короля стягає війська під Дубно, хоч Виговський через Тетерю радив війська мати в готовости, але тільки по кватирах, одначе не збирати їх до купи, а тим менше підходити з ними до Горини, бо се могло би збудити недовіре простого люду і довести до вибуху. Отже Беневський домагав ся від Сапіги, — який мав дбати про заховане умови з Тетерею, — аби свій намір покинув, військ не збирав і до Горини не підводив, а розложив їх по кватирах, бо инакше могли би знищитись дотеперішні заходи коло згоди, особливо як би умова з Тетерею була нарушена.³⁾

Одначе його інтервенція була безуспішна. Кварцяні війська збирають ся під Дубном. То викликало неспокій у Виговського і серед козаків.

Пограничний полковник Паволоцький і людність в маю алярмують воеводу московського Бутурліна, що Поляки приготують ся до походу на Україну. Заразом росте підозріне народу проти Виговського. Москві доносять, що Виговський має з військами польськими злучити ся і на Україну напасти.⁴⁾

Сам Виговський знов починає недовіряти гетьманам і підозрівати їх, що вони хочуть зломити перемире і почати війну. Тому в половині мая удаєть ся він до Беневского з осторогою і домаганем, аби до означеного речинця не нарушовано

¹⁾ Акты истор. IV. 1645—76. Зізнає так перед виленьським воеводою кн. Шаховским шляхтич ошмянський Андрій Юшкевич 28/III н. ст. по повороті в Варшави. Потвержене сього находимо в листі архієп. Лещиньского до короля з 11/IV. II. III 289 і в листі Беневского до Сапіги з 15/IV II. III 290.

²⁾ Waliszewski II, 273.

³⁾ II. III 290. Беневський до Сапіги 13/IV.

⁴⁾ Акты IV 116, 118.

заприсяженого перемиря, бо він не дає до сего причини. В противнім випадку грозив війною.¹⁾

В тій самій справі удасться він до Потоцького. Жалуючись, що за його заходи для добра Польщі, замість обопільної щирости, на нього приготовують військо, а деякі зі шляхти універсалами відгрозуються, що не довго панувати ме на Україні, взиває дальше гетьмана, аби здержав війська від нападу, бо вже положено підставу, яка дає надію, що злука України з Польщею довершить ся.²⁾

Видко з сего, що Виговський не бажає тепер зірвання зносин з Польщею, радше хоче, щоб їх далі ведено.

Причиною того знов внутрішні справи України і його відносини до Москви.

VII.

Виговський не можучи діждатись помочи Москви для заспокоєня противного йому руху серед козацтва, задумав на власну руку спинити його дальший зріст. З тим він звернувся до Татар, щоб собі їх помочи добути.³⁾ З кінцем лютого 1658 р. заходи його закінчили ся успіхом: Татари з'обов'язали ся дати йому оружну поміч.

У цвітни приходять значний відділ орди Виговському в поміч.⁴⁾ З ними і козаками виходить він з початком мая проти головного свого ворога Пушкаря. Московські послы, які в тім часі прибули до него, запевняють його, що цар прихильний йому і наказав привести бунтівників до послуху, але візваня, щоби до указу царського здержав ся з оружною пересправою, не мають на нього впливу. Виговський рушає з Чигирина на своїх ворогів, а послів царських віддає під сторожу.⁵⁾

Рішаючись на той крок, без, а навіть проти волі царя, Виговський мусів бути приготований на се, що Москва возьме то за casus belli і виступить проти нього. Мусів проте шукати собі деінде точки опори, особливо на випадок нещастя в боротьбі.

Тепер залежало йому на помочи Польщі. Бачилисьмо, як він неспокійний тим, що польські війська збирались, старав ся їх

1) II. III 296. Виговський до Бєневського 15/V.

2) II. III 301. Лист з 20/V 1658 р.

3) Лїтопись Самовидца 53.

4) A. IV 114, XV 74—9. Лїтопись Самовидца 53—4.

5) A. VII 125—46.

від воєнних кроків здержати. Тепер залежить йому дуже на тім, щоб далі вести переговори, і через те вибираючись в похід поспіває в Польщу Томкевича з листами і устною інструкцією.

В листі своїм представляє він ситуацію дуже догідною до дальших переговорів, виразно зазначаючи, що як би тепер справу занедбано, довго прийдесть ся ждати на так догідну пору.¹⁾

Видко з сього, як дуже залежить йому, аби власне тепер покінчити уклади, хоч знов не хоче, щоб Польща се пізнала і боїть ся, аби не подумали, що він робить ся примушений обставинами. Тому з притиском зазначає він, що до старань про закінчене справи веде його виключно прихильність до Польщі.²⁾

Посол його Томкевич, який вже з початком червня був у Беневського, має заявити „підданство“ Виговського королеви і удасться до Шведів з жаданем, аби завела згоду з короною, в противнім же випадку має їм загрозити війною.³⁾

Окрім того Виговський поручає вести переговори Тетері і в тій справі дає йому необмежену повновласть. При тім заявляє він охоту з Польщею і Татарами ударити на Москву⁴⁾.

Бачимо проте зворот рішучий і бажане скорого покінчення справи. Зворот той наступив в маю.

Під впливом того Беневський посилає до Виговського післанця Стшалковського, а з ним, ідучи за радою Виговського, листи до козацької старшини з запевненем королівської ласки.

Окрім того бажуючи листам своїм додати більшого значення Беневський старає ся, щоби такі листи написав сам король до Виговського і старшини. Мало се бути при тім доказом, що король і сенатори потвержують уклади ведені ним з козаками. Також старає ся він, щоб король приїхав до Львова або Люблина і щоб там відбувсь скликаний сойм: хоче ся йому, аби король був близше ведених переговорів.

Ціла справа ведесть ся у великій тайні, щоби цар за скоро про неї не дізнавсь.⁵⁾

1) П. III 295 з Чигирива 5/V 1658 р.

2) II. III 295, Виговський до Беневського 5/V.

3) П. III 304, Беневський до короля 7/VI 1658 р.

4) П. III 305. Беневський до короля 15/VI і 22/VI 1658 р. П. III 308, 310.

5) II. III 308, Беневський до короля 22/VI, 310, тої самої дати до канцлера кор.

З кінцем червня приїздить до Межиріччя Тетеря і кличе до себе Беневського. Сей зараз їде на той зазив з товаришом своїм каштеляном Євлашевским, доданим йому до помочи, і від червня жив у него в Полоннім¹⁾.

Тут на якийсь час уривають ся наші відомости.

Беневський певне з Тетерею, як то був заповів, удавсь до короля²⁾ і там остаточно справу обговорювано.

З кінцем серпня бачимо Беневського в таборі Виговського на Липовій Долині під Гадячем, де по кількадевним побуті остаточно справу полагоджено. 13 вересня посла польські відвідують Виговського і Карач-бея в його таборі³⁾, а 16 вересня угоду довершено і 19 вересня вони покидають козацький табор. З ними їдуть до короля під Торунь посла Виговського: Павло Тетеря, Іван Ковалевський і Каплунський⁴⁾. Вони везуть з собою точки умови заприсяжені Виговським, щоби їх також король і сенатори заприсягли⁵⁾.

Тим одначе справа не була ще покінчена. До тепер уложено мабуть лише загальні рами угоди, а про спеціальні пункти ішли ще переговори. Обі сторони висказували свої бажання, і треба було багато дипломатичної зручності, щоб противности погодити.

Бажання козаків можемо пізнати з пунктів, представлених їх послами на варшавським соймі зібранім для затвердження гадяцької умови в цвітні 1659 р.

Домагають ся вони комісії, яка би віддала православним маєтности церковні і монастирські, держані латинниками і уніятами в Руських землях. До комісії сеї мають належати люди з Корони з великого князівства Литовського і Руського. Чого би вона не поладила, се має докінчити інстигатор в князівства Руського. Латинському духовенству щоб відобрано усяку юрисдикцію над православними.

¹⁾ П. III 313 Беневський до короля 30/VI 1658 р.

²⁾ П. III 308.

³⁾ А. IV 157. Реляція царського посла Кікіна до царя. П. III 345. Записка К. Перетятковича.

⁴⁾ А. IV 165. Реляція тожог. П. III 347. Як оповідає польський агент Криштоф Перетяткович, — що був при уложеню умови з Беневским — польським послам грозила з боку козацтва небезпека і до послідної хвилі не були вони певні не тільки що до умови, але й свого життя. Боялись вони, що царський посол Кікін перетягне козацтво на свою сторону. Доперва завдяки помочи Карач-бея, якого приєднали собі, довели до остаточного уложеня, списаня і оголошеня умови, потім з нею скоро, не ївши пігнали до короля під Торунь. П. III 347.

⁵⁾ А. IV 166. Latopis Jerlicza II 11.

Печатарі в князівства Руського мають бути православними; до них мають належати справи православних в Короні і Литві, а в воєводствах Київським, Брацлавським і Чернігівським всі суди.

В тих воєводствах не вільно жити Єзуїтам.

Конституція 1638 р. проти козаків має бути знесена.

До Князівства Руського мають бути прилучені воєвідства Волинське, Руське і Подільське.

Уряди і держави в руських воєвідствах можуть займати тільки православні. Уряди надані без відома гетьмана мають бути неважні.

Окрім того є тут і ще домагання нагороди для урядників війська козацького взагалі і для деяких людей, як Виговських (Данила, Константина і Теодора), Юрія Хмельницького, Григорія Гуляницького, Гр. Лісницького і и.

То важніші пункти, подані депутатами на висше згаданім соймі¹⁾.

В головнім вони прийняті були Поляками, з виїмкою найрадикальніших, як прилучене иньших руських земель, заборона жити Єзуїтам і т. ин.

Одначе як козаки бажали собі зміни точок умови на свою користь, так з другого боку Поляки думали про обмежене прав признаних козакам і православній релігії.

В кругах польських особливо невдоволені були зі знесеня унії і з права займати уряди в воєводствах руських тільки православним. Зміни в тім напрямі зажадали вони від Виговського зараз в 1659 р. на соймі цвѣтневім, куди прибули послы козацькі по затверджене гадяцької умови.

Одначе бажане сойму стріло опозицію козацьку, хоч Виговський, якому приобіцяно воєводство Київське, прихилиє ся до него. Остаточно старшина козацька, скликана Виговським на раду, згодилась на зміну в тім напрямі, що пропущено се місце дотеперішньої угоди, де зазначене було знесенне унії в Короні і Литві, а полишено через те пункт про унію якимсь дуже неясним²⁾. В кождім разі сторони годили ся на знесенне унії у відокремлених трьох воєводствах³⁾.

¹⁾ II. III 334—339.

²⁾ Конституція соймова 1659 р. Vol. legum IV т. Jerlicz II, ст. Unie, która dotąd rzeczptę mieszała, także znosić w koronie i W. X. L. aby kto chce do rzymskiego, a kto chce do greckiego nie uniackiego nabożeństwa powracał.

³⁾ II. III 249—53.

26 цвітня 1659 Виговський відослав змінені статі королеви¹⁾. Послом польським був Криштоф Перетяткович.

Остаточо обі сторони дійшли до обопільного порозуміння. Умова тотя творяла з воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського осібну цілість, з окремим гетьманом, маршалом, канцлером і підскарбієм на чолі. Всі акти, які би без їх відома вийшли з королівської канцелярії, не мали ваги.

Гетьмана мав вибирати король з поміж чотирох кандидатів, предложених йому козаками. До гетьманської булави мало належати староство Чигиринське. Гетьман не повинен був приймати чужих послів і не міг без порозуміння з королем лучитись з чужими державами. Він мав бути першим сенатором у висше згаданих воевідствах. Число козаків мало виносити 30.000 людей, зрештою справу реестру полишено Виговському. Окрім козаків реестрових гетьман мав мати 10.000 людей затажних, на яких удержане мали іти податки з тих воеводств, ухвалені на соймі. Ніякі иньші війська не мали до тих воеводств вступу, а помічні війська мали бути під рукою козацького гетьмана.

Козакам полишено всі права і свободи, звільнено їх від податків, ціла, мит в цілій Короні і Литві. Вони мали вирабляти і продавати напитки, свобідно полювати, ловити рибу. Їх виключним начальником мав бути гетьман козацький.

На його пропозицію мали вони одержувати шляхотські дипломи, так одначе, щоби число таких в однім полку не виходило понад 100. Стільки спеціально про козацтво сказано в умові. З иньших станів Українських згадано про міщанство: православних зрівнано в правах з католиками. Селянство поминено мовчки. Обрядови грецькому застережено всяку свободу і зрівнано його в справах з латинським. Унію знесено.

Митрополит київський, владика луцький, львівський, перемиський, холмський і метиславський мали засідати в соймі.

В Києві мала бути утворена академія. Закладане гімназій, колегій, друкарень і друк книжок мали бути всім дозволені. Вкінці всім надано загальну амнестию.

Се головні точки умови. В присутности послів козацьких мав її заприсягти король, примас, гетьмани, канцлери, маршал соймовий, на соймі, що мав як найскорше зібратись. Козацька старшина мала заприсягнути угоду по соймі і потім мала вона бути вписана в конституції соймові²⁾.

¹⁾ П. III 340.

²⁾ Volumina legum IV 297 300, конституція сойму варшавського 17 марта 1559.

Стало ся се доперва в червню 1659 р. На соймі в Варшаві 10 червня 1659 Ян Казимир в імени своїм і своїх настудників, в присутности сенату, посольської палати і козацьких послів зложив присягу, що вірно і точно доховає точок гадацької умови, що не дасть її нарушити і що всі суперечні з нею ухвали зносить. На випадок нарушення умови руський нарід буде вільний від присяги вірности.

Подібну присягу зложили Вацлав Лещинський архієпископ Гнізна і примас, Ян Завіша єпископ Вильна, Станіслав Потоцький гетьман коронний, Юрій Любомирський, маршал великий, Павло Сапіга гетьман литовський, Микола Пражмовський канцлер великий, Богуслав Лещинський підканцлер, Криштсф Пац канцлер великий литовський, Олександр Нарушевич литовський підканцлер, Іван Гнінський маршал палати посольської іменем кола польського, цілого стану шляхотського і всіх воеводств коронних і литовських¹⁾.

Обозний Тимош Носач і по 2 з согників з кожного полку іменем Виговського і його наступників, іменем оссавулів, судіїв, полковників, сотників, атаманів і цілого козацтва зложили присягу на вірність королеви, зреклись протекції царя й інших, з'обовязались, що проти Польщі з ніким не получают ся, посольств нічиїх приймати, ані посилати не будуть без відомости короля; разом з Польщею будуть вибирати короля і Річи Посполитої боронити і вкінці, що присягу тоту зложать перед королівськими комісарями старшина громадська і чернь. На випадок нарушеня її тратять свободи і права нею признані²⁾.

Такий був результат довгих переговорів, які Беневський іменем Річи Посполитої провадив із козацьким гетьманом. Сама умова — то одна з найхарактерніших моментів в історії нашої козаччини, як дуже важний ступінь у розвитку політично-національних та суспільних поглядів тодішньої козаччини, тому то обговоренне гадацької угоди з сього боку, особливо її правно-політичного значіння, як теж історії дальшої її долі, полишаємо до иньшої розвідки.

---

¹⁾ Vol. leg. IV 305—6, конституція висше згаданого сойму.

²⁾ Vol. leg. IV 306—7.